

حسین بن محمد حسن قمی، متخلص به مفلس و مشهور به ارده شیر (۱۳۰۵ - ۱۳۶۷ق)؛ تحقیق: محمد حسین درایتی و علی رفیعی علامرودشتی؛ اشراف: سید محمود مرعشی نجفی؛ قم: نور مطاف، به اهتمام بنیاد قم پژوهی، چاپ اول، ۱۳۹۱، ج ۴، ۴۵۴ + ۴۷۸ + ۵۴۰ + ۴۵۵

قم پس از ظهور اسلام و در عصر ائمه (ع) تا امروز، پایگاه تشیع بوده و همواره بزرگانی را به عالم اسلام تقدیم کرده است. از این رو لازم است به گونه ای ویژه به این شهر توجه شود. بنیاد قم پژوهی، به ریاست حجت الاسلام والمسلمین علی بنایی، با هدف تحقیق درباره گذشته، حال و آینده قم تشکیل شده است و در نظر دارد با گردآوری همه کتاب ها و نشریات و اسناد و مدارک در باره قم، آنها را یکجا در اختیار پژوهشگران قرار دهد.

تاکنون از سوی این بنیاد، کتاب های متعدد در زمینه قم پژوهی نشر یافته است. یکی از آثاری که به گونه ای شایسته از سوی این بنیاد تحقیق و نشر یافته کتاب تحفة الفاطميين في احوال قم و القميين است. این کتاب که یکی از مهم ترین منابع در باب قم پژوهی به شمار می رود، پژوهشی است در باره تاریخ، جغرافیا، آثار و بناها و رجال دین و علم و ادب قم و آکنده است از اطلاعات علمی و منحصر به فرد و مبتنی بر تحقیقات کتابخانه ای و میدانی.

از این کتاب، تنها یک نسخه به خط نویسنده، در کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی موجود است. سال ها پیش آقای علی رفیعی علامرودشتی، پس از نگارش مقدمه ای مفصل بر کتاب، آن را به صورت سلسله مقالاتی در مجله «میراث شهاب» به چاپ می رساند؛ اما به دلیل بیماری، کار به اتمام نرسید.

در این تحقیق، تحفة الفاطميين در چهار جلد نشر یافته است و حدود دو سوم جلد چهارم شامل فهرست ها و نمایه هاست. جلد اول، حاصل کار آقای علی رفیعی و حجت الاسلام محمد حسین درایتی و جلد های دیگر، تصحیح جناب درایتی است.

زندگی نامه مؤلف

حسین بن محمد حسن بن محمد رضا بن محمد تقی بن علی اکبر بن ابراهیم قمی، متخلص به «مفلس» و مشهور و ملقب به «ارده شیر»^۲

۲. در مورد شرح حال مفلس، رک به: تحفة الفاطميين (نسخه خطی)، ج ۱، ص ۵۰۰ - ۵۰۱ و ج ۲، ص ۳۷۵ - ۴۳۶؛ طبقات اعلام الشیعه (قرن الرابع عشر)، ج ۲، ص ۸۸۹؛ الذریعة، ج ۳، ص ۱۰، ج ۷، ص ۱۴۹ و ج ۹، ج ۳، ص ۱۰۸۶ و ج ۱۱، ص ۵۱ و ج ۱۲، ص ۱۶۳ و ج ۲۲، ص ۳۲۱ و ج ۲۶، ص ۴۱، ۱۷۰؛ فرهنگ سخنوران، ج ۲، ص ۸۶۷؛ مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی، مشار، ج ۲، ص ۷۲۵؛ فهرست کتابهای چاپی فارسی، مشار، ج ۱، ص ۲۲۳ و ۶۶۱؛ کتابشناسی آثار مربوط به قم، ص ۱۷۳ - ۱۷۴؛ فهرستواره کتابهای فارسی، منزی، ج ۳، ص ۱۷۹۳؛ گنجینه دانشمندان، ج ۱، ص ۱۳۵ - ۱۳۶ و ج ۶، ص ۲۱۱؛ فرهنگ رجال معاصر ایران، ج ۱، ص ۳۲۵، با عنوان «اردشیر حسین».

گذری بر کتاب

«تحفة الفاطميين

في ذكر احوال قم و

القميين»

چکیده: کتاب تحفة الفاطميين في احوال قم و القميين، یکی از مهم ترین منابع در باب قم پژوهی به شمار می رود. این کتاب، پژوهشی درباره تاریخ، جغرافیا، آثار و بناها، و رجال دین، علم و ادب قم است که آکنده از اطلاعات علمی و مبتنی بر تحقیقات کتابخانه ای و میدانی است و توسط بنیاد قم پژوهی منتشر شده است. نویسنده در راستای معرفی کتاب مذکور، نخست زندگی نامه مؤلف و تألیفات وی را بیان داشته و در ادامه، محتوا و مندرجات کتاب را بررسی می نماید.

کلیدواژه: تحفة الفاطميين في احوال قم و القميين، قم پژوهی، معرفی کتاب.

کاوش در محوطه باستانی قلی درویش، واقع در میان جاده قم کاشان و جمکران، نشان داده است که قم سابقه ای هفت هزارساله دارد. دکتر سیامک سرلک که سرپرستی گروه کاوش را به عهده داشت با توجه به اشیاء به دست آمده، در کتاب «فرهنگ هفت هزارساله شهر قم» این نکته را به اثبات رسانده است.^۱ اما پس از کاوش های بیشتر اکنون معلوم شده است این شهر سابقه ای نه هزارساله دارد و کتابی که دکتر سرلک در این زمینه به نگارش در آورده اکنون زیر چاپ است.

۱. فرهنگ هفت هزارساله شهر قم؛ سیامک سرلک؛ قم: نقش، چاپ اول، ۱۳۸۹ ش.

راحت خوردم، ولی افسوس و هزار افسوس چه دانستم که کار به این درماندگی و دل‌مردگی و افسردگی که اکنون، کشیده خواهد کشید و کام به لذت خو گرفته را باید با این همه تلخی و زهر جانگداز ناکامی باید ساخت. حسرت بی‌پایان و غم جانگزای این است که در این یک دو نفسی که باقی مانده است، دیگر امید بهبود و اهتزاز از نفخه مقصود نیست:

کو فصل بهاری که ز می کام برآرم
چون شاخ گل از خرقه خود جام برآرم

* * *

آسایش است آنچه به خاطر نمی‌رسد
آن روزگار نیست که من آرزو کنم

الغرض تا الیوم که یوم ۲۳ شهر محرم الحرام سنه ۱۳۵۲ می باشد که مشغول تألیف این کتاب می باشم، هفت کتاب تألیف نموده‌ام:

اول: کتاب زبده الأدعیه.

دویم: کتاب منتخب الأخلاق فی الأخلاق.

سیم: کتاب جواهر الأخبار فی الأخبار المرویه عن الأئمة (ع).

چهارم: کتاب منتخب القصائد فی مدایح الأئمة (ع).

پنجم: کتاب درر الأشعار که مجموعه‌ای است در ذکر حالات بعضی از شعرا و اشعار ایشان.

ششم: کتاب نان و ماست، مثنوی به طرز نان و حلواى شیخ بهائی، فی المواعظ.

هفتم: کتاب الأربعین فی ذکر فضائل القم و القمیین.

هشتم: کتاب تحفة الفاطمیین فی ذکر احوال قم و القمیین.

[نهم]: دیوان اشعاری دارم که تقریباً شش هزار بیت است.^۳

آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی بر صفحه اول جلد اول کتاب تحفة الفاطمیین، نسخه اصل که در اختیار خود ایشان بوده و اکنون در کتابخانه معظم له، نگاهداری می‌شود، درباره این کتاب و مؤلف آن، چنین نوشته‌اند:

کتاب تاریخ بلده قم المشرفه، للفاضل المعاصر، البحّاث النّقاب، الشیخ حسین بن المولی محمد حسن القمّی المؤرّخ، المعروف بـ «ارده شیر» و کان شاعراً، ادیباً، مؤرخاً، توفی فی ۲۵ شهر صفر ۱۳۶۷ القمریه الهجریه، و دفن فی الصحن الأتابکی بمشهد الست فاطمة المعصومه (ع)، و کان من أصدقائی، کثیر الوداد و المجالسة معنا، و کان يعرف بـ «ارده شیر»، لآنه نظم قصیده فی مدیح الحلواء المتخذ من السّمسم والدّبس و یسمی «ارده شیر».

۳. تحفة الفاطمیین، ج ۱، ص ۵۰۰ - ۵۰۱.

(متولد ۱۳۰۵ ق)، شاعر، ادیب و مؤرخ، در جمادی الاول ۱۳۰۵، در شهر قم و در خانواده‌ای اهل تجارت و ادب و شعر و شاعری، دیده به جهان گشود. پدر وی و نیای بزرگ وی، شاعر بودند و نیای بزرگتر او علی اکبر معروف به «حلوائی» بود که گویا به دلیل شغل خود، به این لقب، شهرت یافته بود و شاید به همین دلیل بود که شیخ حسین قمی، مؤلف این کتاب، قصایدی در مدح و توصیف حلوا وارده شیر، سروده و به این لقب، شهرت یافته است.

او خود در جلد اول تحفة الفاطمیین، باب هفتم، تحت عنوان «مفلس» در باره زندگانی خویش چنین نوشته است:

«مؤلف این کتاب، حسین بن محمد حسن القمّی، المتخلّص به «مفلس». ولادت حقیر در ماه جمادی الاول سنه ۱۳۰۵ روی داده؛

چون شش سال از عمرم برآمد، والد مرحوم که ملا محمد حسن باشد، اشارت به تعلیم نمود. در مدت پنج سال، سواد فارسی را

تکمیل نمودم و هیچ شغلی نزد من

محبوب‌تر و مرغوب‌تر از خواندن و

نوشتن نبود. کتب فارسی بسیار،

از نظم و نثر خواندم. پس از آن

به خواندن رسائل صرف و نحو،

مشغول شدم. روز به روز شوق و

شعف من زیاده شد. استادی که

داشتم از ذکا و شوق من تعجب

می‌نمود و تحسین می‌فرمود و چون

طبیعت موزون بود، از شعر لذتی

عظیم می‌یافتم و به گفتن شعر میل می‌نمودم.

والد هم در کارم مبالغه داشت و شوق مطالعه، چنان مرا بی‌قرار نموده بود که التفات به لذات نداشتم، با این حال رغبتی موفوره به طاعات و عبادات بود و لذتی عجیب از آن می‌یافتم و ذکر آن احوال را چنانکه

بود نتوانم کردن و آنچه را که گفتم، از مقوله «ذکر التعمیم من بضایع

المساکین» است.

و از اتفاقات عجیبه آنکه برای آنکه فارغ البال زندگانی کنم، در قوه باه من نقصانی پدید آمد که از فضیلت مزاجت و تأهل، محروم گردیدم

و تجرد قهری... برایم حاصل شد و چنان مرقه الحال و آسوده احوال، زندگانی می‌نمودم که محسوس امثال و اقربان خود گردیدم و مخالطه

و مجالست با خلق را میل نداشتم و به انزوا و عزلت متمایل بودم و در تمامت عمر، به اندیشه صله، کسی را ستایش ننمودم و مضمون

خبر صدق اثر: «عَرَّ مَنْ قَنَعَ، وَ ذَلَّ مَنْ طَمَعَ» را آویزه گوش و طرز هوش نموده، دیده طمع از جمیع مخلوق پوشیده داشتم و نهالی «القناعه

کنز لایفنی» را در زمین سینه کاشتم، تا اینکه ثمر عزت چیدم و به

- شده، در چهارده گلزار تبویب شده و همه آن در اخلاق است.^۶
۳. تحفة الفاطمیین فی ذکر احوال قم و القمیین.^۷ کتاب حاضر که به تفصیل در باره آن سخن خواهیم گفت.
۴. جواهر الأخبار فی الأخبار المرویه عن الأئمة الاطهار(ع). آقا بزرگ یک جا از این کتاب به همین نام، یاد کرده است^۸ و در جایی دیگر از کتابی به عنوان مناقب الأئمة فی فضائل المعصومین(ع)^۹ نام می برد که در فهرست آثار مؤلف که خود آن را در تحفة الفاطمیین آورده، اسمی از این کتاب نیامده است و سایر مراجع نیز از آن نامی به میان نیاورده اند و به احتمال قوی، همان کتاب جواهر الأخبار است که آقا بزرگ در دو جا و به اسامی مختلف از آن یاد کرده است.
۵. در الاشعار. مجموعه ای در شرح حال بعضی از شاعران و اشعار ایشان.^{۱۰}
۶. دیوان ارده شیره شامل یک مخمس فارسی، یک مناجات، یک غزل و یک قصیده، در توصیف ارده شیره که در ۱۳۰۷ ش در تهران در ۵۴ صفحه، چاپ شده است. برخی این کتاب را چاپ تبریز دانسته اند.^{۱۱} این دیوان در ۱۳۵۹ ق بار دیگر در قم و در ۴۰ صفحه با مقدمه ای از عباس میرابوالفتحی، انتشار یافته است.^{۱۲} دیوان ارده شیره مفلس، به ویژه مخمس آن، نظیر نان و حلوی عبید زاکانی است.^{۱۳}
۷. دیوان شعر. خود مؤلف در فهرست آثار خویش از این دیوان، نام برده و نوشته است که شامل شش هزار بیت است^{۱۴}؛ اما آقا بزرگ تهرانی، آن را شامل ده هزار بیت دانسته است.^{۱۵}
۸. زبدة الأدعية. چنان که خود مؤلف در فهرست آثار خود آن را نام نهاده،^{۱۶} و یا زبدة الدعوات به شکلی که آقا بزرگ آن را نام برده است.^{۱۷} در مقدمه آن آمده است که این کتاب از نخستین کتابهای وی در ادعیه است.
۹. سراج المؤمنین. این کتاب نیز در ادعیه است.^{۱۸}

وله كتب و آثار، منها: دیوان شعر کبیر فی مناقب المعصومین و مرآئهم؛ و منها: کتاب فی مقتل مولانا الحسین(ع)؛ و کتاب تذکرة الشعراء، کبیر لم يتم و کتاب فی الرقيات الموقوفة علی مشهد الست فاطمة المعصومة؛ و منها: کتاب فی شرح الکلمات القصار لمولانا أمير المؤمنين(ع)؛ و کتاب فی احوال الست فاطمة المعصومة(ع)، الی غیر ذلك.

و كان سريع الكتابة، و من الغریب أنه كان يكتب بيده اليسرى، و كان يعيش عيشة زهد و تقشف فی المسكن و الملبس، و ینام فی اللیل فی بقعة صاحب القوانین شتاءً و صيفاً، حشره الله مع موالیه. و قبره فی الضحن الشریف، قریب من قبر العلامة الحاج ملا آقا حسین الکبیری القمی، قریباً من بقعة العلامة الشهید الحاج الشیخ فضل الله النوری، قدس سره. حزه العبد، شهاب الدین الحسینی المرعشی النجفی، ۲۸ جمادی الثانية ۱۳۹۰.

با توجه به یادداشت حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی، مفلس در ۲۵ صفر ۱۳۶۷، در شهر قم، زادگاه خویش، در کمال فقر و بی چیز، دیده از جهان فرو بست و روی در نقاب خاک کشید و در صحن اتابکی (صحن نو) آستانه حضرت فاطمه معصومه(ع) به خاک سپرده شد.

تألیفات

«مفلس» دارای آثار و تألیفاتی است که با توجه به نوشته خود او و یادداشت آیت الله العظمی مرعشی نجفی، نام آنها به ترتیب الفبا عبارتند از:

۱. الأربعین فی ذکر فضائل القم و القمیین، به عربی، در ده برگ که در پایان نسخه اصل جلد اول تحفة الفاطمیین، قرار داده شده است. این رساله را وی در نهم ربیع الثانی ۱۳۵۱، نگاشته و خود، آن را نوشته ای مستقل در فهرست آثار خویش نام برده است و آن مشتمل بر چهل حدیث در فضیلت قم و اهل آن و امور متعلق به این شهر است.^۴

۲. باغ ارم، در اخلاق که برخی از منابع از آن با عنوان خردنامه باغ ارم نیز یاد کرده اند. آقا بزرگ، یک جا از آن با عنوان باغ ارم و در جایی دیگر از آن به نام خردنامه باغ ارم نام برده و نوشته که این کتاب فارسی و ملمع کبیر و در چهار جلد بوده است که جلد اول آن با عنوان خردنامه یا باغ ارم (خردنامه)، در ۱۳۴۵ شمسی، بنا بر وصیت خود مؤلف، به چاپ رسیده است^۵ و مشار با عنوان باغ ارم (خردنامه)، آن را آورده و از مؤلف آن با عنوان حسین بن محمد تقی قمی، مشهور به «سعیدی قمی» نام می برد. سپس می افزاید که این کتاب بنا بر آنچه در فهرست آن یاد

۶. فهرست کتابهای چاپی فارسی، مشار، ج ۱، ص ۶۶۲.

۷. الذریعة، ج ۳، ص ۲۷۸ - ۴۶۰ - ۴۶۱.

۸. همان، ج ۵، ص ۲۵۸.

۹. همان، ج ۲۳، ص ۳۲۱؛ فهرستواره کتابهای فارسی، منزوی، ج ۳، ص ۱۷۹۳.

۱۰. تحفة الفاطمیین، ج ۱، ص ۵۰۰ و ج ۲، ص ۳۷۷.

۱۱. الذریعة، ج ۳، ص ۲۷۸.

۱۲. همان. مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی، مشار، ج ۲، ص ۷۲۵.

۱۳. الذریعة، ج ۲۶، ص ۴۱؛ فهرست کتابهای چاپی فارسی، مشار، ج ۱، ص ۲۲۳.

۱۴. تحفة الفاطمیین، ج ۱، ص ۵۰۱.

۱۵. الذریعة، ج ۹، ص ۱۰۸۹.

۱۶. تحفة الفاطمیین، ج ۱، ص ۵۰۰.

۱۷. الذریعة، ج ۱۲، ص ۲۵.

۱۸. تحفة الفاطمیین، ج ۲، ص ۳۷۷؛ الذریعة، ج ۱۲، ص ۱۶۳.

۴. تحفة الفاطمیین، ج ۱، ص ۵۰۱ - ۷۱۶ - ۷۳۵ (۷۷۵ - ۷۹۴)؛ الذریعة، ج ۱۱، ص ۵۱.

۵. الذریعة، ج ۳، ص ۱۰ و ج ۷، ص ۱۴۸.

خمسون و ثلاثاً بعد الألف من الهجرة المقدسة النبوية» و در پایان این جلد در بخش کتابشناسی توصیفی این مجلد تاریخ پایان این جلد را به این صورت بیان کرده است: «بتوفيق خلاق جهان و عنایت قادر مستعان، يوم هفتم شهر ربيع الثاني سنة هزار و سيصد و پنجاه و يك، جلد اول از كتاب تحفة الفاطميين في أحوال قم و القميين، سمتِ اختتام و صفتِ اتمام پذیرفت». به این ترتیب اختلاف در این دو مورد فقط در ماه و روزهای تحریر و اتمام آن است. اما در صفحه ۲۴ همین جلد، در پایان جدول‌های مربوط به معرفی مآخذ و منابع مورد استفاده خویش در نگارش این کتاب، چنین آمده است: «قد تم هذا الجدول بيد أحقر عباد الله و أقل خلق الله حسين بن محمد حسن القمي، في شهر جمادى الأول سنة هزار و سيصد و پنجاه و دو هجری» و همچنین در پایان زندگینامه حاج میر سید محمد باقر متولی باشی در صفحه ۴۳۱ همین جلد، چنین نوشته است: «حرّره العبد حسين بن محمد حسن القمي، المتخلص به مفلس، سنة ۱۳۵۲».

با توجه به تاریخ‌های مختلفی که مؤلف در تألیف این جلد ارائه کرده است، توجیهی که در مورد این تاریخ‌های مختلف می‌توان ارائه نمود آن است که مؤلف، بخش‌های مختلف این جلد را در خلال سال‌های ۱۳۵۱، ۱۳۵۲ قمری نوشته است؛ ولی به یقین آغاز تألیف کتاب و به

۱۰. شرح حالات حضرت سئى فاطمه (ع).^{۱۹}

۱۱. شرح كلمات قصار مولا امير المؤمنين (ع).^{۲۰}

۱۲. صورت رقیبات موقوفه آستانه قم یا چنان که آیت الله العظمی مرعشی نوشته است: الرقیبات الموقوفة علی مشهد السّت فاطمة المعصومة (ع)^{۲۱} که هر چند این رساله با رساله شرح حالات حضرت سئى فاطمه (ع)، در یادداشت آیت الله العظمی مرعشی دو رساله مستقل عنوان شده‌اند؛ اما برخی آن را یک رساله دانسته‌اند.^{۲۲}

۱۳. مقتل مولانا الحسین (ع)^{۲۳} و یا چنان که بعضی نوشته‌اند: مقتل حضرت سید الشهداء (ع).^{۲۴}

۱۴. منتخب الأخلاق، در مدح صفات نیکو و ذم اخلاق و کارهای ناشایست.^{۲۵}

۱۵. منتخب القصائد فی مدایح الأئمة (ع).^{۲۶}

۱۶. نان و ماست که مثنوی‌ای است به سبک نان و حلواى شیخ بهائی، در پندیات. وی این منظومه را به صورت کامل در پایان مجلد دوم کتاب تحفة الفاطميين خویش آورده است.^{۲۷}

تحفة الفاطميين

مهمترین اثر و کتاب وی، تحفة الفاطميين است که در تاریخ، جغرافیا، آثار و بناها، مزارع و رجال علم و ادب قم می‌باشد و در دو جلد نگاشته شده است. نسخه اصل و منحصر به فرد این کتاب، اکنون در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی نگهداری می‌شود. مشخصات این نسخه به این شرح است:

جلد اول آن بنا بر ارقام صفحه‌شماری که در بالای صفحات آمده و البته تا آخر جلد نیست، حدود ۷۳۵ صفحه است؛ اما در شماره‌گذاری دوسوی صفحات در کناره سطر اول بالای صفحه، شماره صفحات، با عدد ۷۹۴ مشخص شده است که در هر دو شماره‌گذاری از صفحه ۷۱۶ تا ۷۳۵ و یا از صفحه ۷۷۵ تا ۷۹۴، تعداد نوزده صفحه آن متعلق به کتاب: الأربعین فی ذکر فضائل القم و القميين است که مؤلف این رساله را در پایان جلد اول تحفة الفاطميين آورده است.

تاریخ تألیف این جلد را مؤلف به اختلاف در سال‌های ۱۳۵۱ و ۱۳۵۲ قمری، نوشته است. در صفحه شناسنامه این مجلد، چنین نوشته است: «تحریراً فی يوم التاسع من شهر ربيع الثاني سنة إحدى و

۱۹. یادداشت آیت الله العظمی مرعشی نجفی.

۲۰. همان.

۲۱. همان.

۲۲. کتابشناسی آثار مربوط به قم، ص ۱۷۴.

۲۳. یادداشت آیت الله العظمی مرعشی نجفی.

۲۴. کتابشناسی آثار مربوط به قم، همانجا.

۲۵. تحفة الفاطميين، ج ۱، ص ۵۰۰ و ج ۲، ص ۳۷۷.

۲۶. همان.

۲۷. همان و ج ۲، ص ۴۳۷ - ۴۶۱؛ کتابشناسی آثار مربوط به قم، ص ۱۷۴.

تعبیر صحیح تر آغاز تدوین این جلد، در ربیع الثانی بوده که تا پایان سال ۱۳۵۲ قمری، ادامه داشته است.

این جلد چنان که خود مؤلف در مقدمه اشاره کرده، شامل پانزده باب و یک خاتمه و هرباب شامل ۶۲ فصل است؛ اما در عمل کتاب در هفده باب تدوین شده است.

در خاتمه کتاب، مؤلف به تعریف و توصیف منابع خویش در هنگام نگارش این کتاب پرداخته است که چون خود مؤلف، به کتابشناسی توصیفی آنها پرداخته، در اینجا فقط به بیان اسامی آنها بسنده می‌کنیم:

تاریخ قم؛ بحار الأنوار؛ علل الشرایع؛ عمدة الطالب؛ امل الأمل؛ رجال کبیر؛ نقد الرجال؛ مجالس المؤمنین؛ مقاتل الطالبیین؛ معجم البلدان؛ نزهة القلوب؛ نخبة المقال؛ ریاض العلماء؛ فضائل السادات؛ هدیة الزائر؛ تحفة الزائر؛ معراج السعادة؛ روضات الجنات؛ الروضة البهیة؛ نجم الثاقب؛ کلمه طیبه؛ أنوار المشعشعین؛ ناسخ التواریخ؛ نامه دانشوران؛ منتهی الآمال؛ منتهی المقال؛ منتخب التواریخ خراسانی؛ منتخب التواریخ کاشانی؛ قصص العلماء؛ بدر مشعشع؛ آتشکده آذر؛ مجمع الفصحاء؛ بستان السیاحة؛ هفت اقلیم؛ طرائق الحقایق؛ بدایع الأنوار؛ ریاض السیاحة؛ عقول عشره؛ ریاض الرضا؛ المآثر والأثار؛ هدیة الاحباب؛ تحية الزائر؛ ریاض الحکایات؛ مرآت البلدان؛ مجموعه خطی، به خط فیض؛ سیاحت نامه (سفرنامه) تاورنیه.

جزاینها، وی از منابع دیگری نیز، مستقیم یا غیرمستقیم، استفاده کرده است که برخی از آنها عبارتند از: اربعین الحسینیة از میرزا محمد قمی؛ تاریخ ابن کثیر شامی؛ النقص؛ کشف الغمّه؛ جنة النعیم؛ رجال کشی؛ رجال نجاشی؛ رجال طوسی؛ فهرست طوسی؛ فهرست منتخب الدین؛ تعلیقه بهبهانی؛ کافی؛ شرح من لایحضره الفقیه؛ تهذیب طوسی؛ روضة الشهداء؛ تاریخ عالم آراء، اسکندر بیک منشی؛ مصباح الزائر؛ جامع الأخبار؛ اعلام الوری؛ اکمال الدین؛ دلائل النبوة طبری؛ آداب اللغة جرجی زیدان؛ تاریخ الحکماء و مخزن الاسرار.

خود او در فهرست آغازین کتاب که به معرفی منابع پرداخته، ۴۶ منبع را نام برده است؛ اما در فهرست توصیفی منابع در پایان کتاب، فقط به ۳۵ منبع اشاره نموده است. با این حال وی به طور قطع از منابع زیادتری استفاده کرده که اسامی آنها را در فهرست منابع خویش ذکر نکرده است.

جلد دوم کتاب در ۴۸۱ صفحه است که در پایان آن نسخه‌ای از کتاب بدر مشعشع، تألیف میرزا حسین نوری را نیز، استنساخ کرده و به آخرین جلد افزوده است که به این ترتیب پانزده صفحه، به صفحات آن اضافه می‌شود و در مجموع جمعاً به ۴۹۸ صفحه می‌رسد.

این جلد در دو مقصد تدوین شده که در مقصد نخست، سرگذشت حکیمان قم و در مقصد دوم، شرح حال گروهی از شاعران این دیار،

معرفی شده‌اند.

مؤلف در مقصد اول، به ذکر شرح حال حکیمان قم، مانند: خواجه نصیرالدین طوسی، ابومحارب حسین بن سهل بن محارب قمی، نظامی گنجوی، شاه طاهر حسینی قمی، قاضی سعید، فیاض لاهیجی، میرزا حسن لاهیجی، میرزا احمد ریاض، میرزا محمد محیط قمی، میرزا علی رضا و میرزا محمود رضوان، پرداخته است.

در مقصد دوم به معرفی شاعران قم، مانند: آذر بیگدلی، ارسطو، انصاری، امیرحضور، آشوب، ارباب، استاد، باباشهیدی، بهاری، تذرو، جاهد، جنان، جدا، حصاری، حیرانی، حیرت، حکیم، حداد، خائف، درکی، درویش، سلطان، سید مجید، ساهی، سید میرزا علی، شرر، شکوه، شاه میرتقی، شمس الدین، شوکت، شاطر، شکیب، شاهین، شاهد، شیدا، صها، صغیر، صفی، شاطر مصطفی، صبوحی، صفائی شاطر غلامحسین، صفائی شیخ محمدحسین، علائی، غضنفر، عذری، عاشق، عزلت، غرقی، غارت، غافل، فدائی، فکار، فیض، قدرت، کاظم، گلخنی، کوثر، لوائی، لعلی، کفاش، میراصلی، مشربی، میرمقتول، ملک، میرالهی، میراشکی، مشتاق، مرشد، مستوفی، منظر، مدحت، معین، منشی، محتاج، ناجی، نافع، ناطق، واعظ، وفامیرزا شرف الدین، وفامیرزا آقا، هاله، هجری، هاشمی، هما و در پایان به شرح حال خود، با تخلص «مفلس»، همراه با منتخبی از اشعار آنان پرداخته است و در صفحه ۳۷۷ همین جلد گوید: «الغرض، الیوم که یوم سیم شهر جمادی الاول سنه ۱۳۵۱، می‌باشد که مشغول تألیف این کتاب می‌باشم.»

در خاتمه این جلد نیز، به بیان اشعار بعضی از شعرا که در زمان تألیف این کتاب، از قلم افتاده پرداخته و به این ترتیب، این جلد را با استنساخ کتاب بدر مشعشع نوری در پانزدهم ربیع الثانی ۱۳۵۱، به پایان برده است.

گفتنی است که مؤلف، کتاب نان و ماست خود را در جلد دوم (ص ۴۳۱-۴۶۱) آورده است و چنانکه پیش از این اشاره کردیم، کتاب بدر مشعشع نوری را نیز، در پایان همین جلد از صفحه ۴۸۳ تا ۴۹۸، آورده است.

در پایان جلد دوم گوید: «قد فرغت من تألیف و تکتیب مجلد الثانی من کتاب تحفة الفاطمیین فی ذکر احوال القم و القمیین فی یوم الرابع والعشرون من شهر جمادی الأولى سنة إحدى وخمسون وثلاثمائة بعد الألف من الهجرة المقدسة النبوية، علیه آلاف الله الثناء والتحية. الأحرر حسین بن محمد حسن القمی، المتخلص بمفلس.»

شیوه تحقیق

۱. استخراج آیات و احادیثی که مؤلف در متن کتاب به آنها استناد

جسته است.

۲. استخراج و مقابله منقولات مؤلف که به صورت مستقیم نقل به الفاظ شده است، با ذکر منبع مورد استناد و تصحیح و تکمیل آن منقولات، البته با رعایت حفظ امانت داری در نقل و تصحیح و تکمیل و اشاره به آن در پاورقی.

۳. اصلاح برخی از غلط‌های فاحش و گذاشتن صحیح آنها در متن؛ اما در میان گروهی و آوردن کلمه غلط در پاورقی.

۴. با توجه به رعایت امانت و دقت در عدم تصرف در متن اصلی مؤلف و عبارت پردازی وی، تلاش شده تا آنجا که به اصل متن زبانی وارد نشود و امانت حفظ گردد، برخی از کلمات را که رسم الخط کنونی آنها با زمان مؤلف تفاوت دارد، به شکل کنونی آنها بیاید. برخی از این کلمات عبارتند از: آسوده‌گان، آلوده‌گان، زنده‌گانی، امام‌زاده‌گان، شاهزاده‌گان و امثال اینها که در تمامی موارد، حرف «ها» حذف شده و یا «برخواستند» که صحیح آن «برخاسته‌اند» می‌باشد و جز اینها.

۵. اگر کلمات ترکیبی به‌کار برده شده و مطابق شیوه جدید آیین نگارش نبوده، جدا شده‌اند؛ مانند: «به»، «می»، «است» و امثال اینها که در رسم الخط کنونی و آیین ویرایش و نگارش امروزی، جدا می‌نویسند.

۶. استخراج برخی از ماده تاریخ‌ها که در جمله‌ها و یا ابیات و مصرع‌ها با حروف ابجد آورده‌اند.

۷. شماره‌گذاری برخی موارد که نیازمند به طبقه‌بندی است، به ویژه در مورد اماکن، ابنیه، مزارع و رجال.^{۲۸}

۲۸. در تدوین این معرفی، از مقدمه‌های کتاب تحفة الفاطمیین، چاپ بنیاد قم پژوهی، بهره فراوان بردم.